

Arap Dilinde هل / Hel ve ء / Hemze Soru

Harflerinin Vaz'ı ve Kullanımı

Doç. Dr. Musa ALP*

Atıf / ©- Alp, M. (2017). Arap Dilinde هل / Hel ve ء / Hemze Soru Harflerinin Vaz'ı ve Kullanımı, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 89-118.

Öz- Bu araştırmada هل/hel ve ء/hemze soru harflerinin Arap dilinde kullanımı incelenmiştir. Arap dilinde harfler cümlede zait olarak kullanılan tamamlayıcı unsurlardır. İsim ve fiiller vaz' edilmeleri açısından nadiren hafzedilmekle birlikte harfler sıklıkla hafzedilebilir. هل/hel ve ء/hemze de soru harfleri olup evet ya da hayır cevabına yönelik sorularda hafzedilebilir. Dolayısıyla bu iki edatın vaz' açısından cümlede zikredilmeleri istifham haricinde bir amaca yöneliktir. Bu amaç da tekit, taaccüp, iğneleme, emir, hasr gibi cümlenin içeriğinin tamamen tasdiki ya da reddinden başka bir şey değildir. Hatta هل/hel ve ء/hemze ile yapılan bu tekit, bazen أَوَّلًا، أَفْلَمَ، هَلْ مِنْ، هَلْ مِنْ، هَلْ مِنْ، هَلْ مِنْ gibi harflerle birlikte kullanılarak kuvvetlendirme derecesi artırılır. Diğer harflerde olduğu gibi bu iki soru harfi de sözlü dilde evet veya hayır cevabı gerektiren bir soru cümlesinin başında kullanılmadan cümlenin kendisinden bu soru anlaşılır. Kuran-ı Kerim sözlü kültüre göre inmiştir. Ancak Kuran ayetlerinde soru harflerinin sıkça geçtiğini görüyoruz. *يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَّزِيدٍ* ile *أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ* bu harflerin görevi, sade bir sorudan ziyade anlamda vurgu ifade etmektir. Sözlü gelenekte bu tür sorulara muhatap olan birinin içeriği olumlu anlamda tasdik etmesi beklenilir.

Anahtar sözcükler- İstifam, هل / hel, ء / hemze, vaz'

§§§

Makalenin geliş tarihi: 17.03.2017; Yayına kabul tarihi: 19.06.2017

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı, eposta: musa_alp@hotmail.com

Giriş

Düşünen bir canlı olan insanoğlu ibtidaen bazı işaretler ve seslerle kendi arasında iletişim kurarak daha çok sosyalleşmiştir. Zaman içerisinde kendisinde var olan düşünme yetisini kullanarak her alanda kesintisiz bir şekilde daha mükemmel doğru ilerlemiştir. Beşeriyetin fikri gelişimine paralel olarak insanoğlu sesleri disipline ederek bir anlam ifade eden müstakil kelimeler oluşturmaya başlamıştır ki Arap dilbiliminde bu olguya vaz' denilmektedir¹. Zamanla işaretlerin yerini kelimeler almış nihayet insanoğlu yazıyı da icat ederek muhatapları dışındakilere ve kendinden sonra gelecek nesillere yapıp ettiklerini aktarmayı başarmıştır.

Yaşayan dünya dillerinin ortak özelliklerinin yanı sıra her dili diğerlerinden ayıran kendine has birtakım yönleri bulunmaktadır. Bu genel kural Arapça için de geçerlidir. Mevcut bilgi ve tecrübelerimizin yanında Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin, Suudi Arabistan, Mısır, Cezayir gibi bizzat bulunduğumuz ülkeler ile Kuveyt, Bahreyn, Umman, Irak gibi Körfez ülkeleri ve Tunus, Libya, Fas gibi Magariba ülkelerinden farklı vesilelerle irtibata geçtiğimiz ana dili Arapça olan kişilerin sözlü kullanımlarından ulaştığımız kanaat; Arapların soru harfleri هل/hel ve إ/hemze ile yapılan soruları evet anlamına gelen نعم/neam ya da hayır anlamındaki لا/lâ cevabını almaya yönelik değil de daha çok genel anlamda te'kid amaçlı başka amaçlar için kullandıkları yönündedir. Kur'an ayetlerinde de هل/hel ve إ/hemze soru edatlarının kullanımında aynı durumun söz konusudur. Zira Kur'an-ı Kerim sözlü gelenek üzere indirilmiş, toplanması, noktalanması ve harekelenmesi daha sonraki süreçte İslam coğrafyasının genişlemesi üzerine hâsıl olan ihtiyaca binaen gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Kur'an ayetlerinin dil yapısını anlamaya çalışırken dönemin sözlü geleneğini esas almalıyız. Günümüz yazılı geleneğinden bakınca sağlıklı bir anlamının olmayacağını düşünmekteyiz. Bütün bunlardan hareketle şöyle bir varsayımımıza ulaştık: "Arap dilinde هل/hel ve إ/hemze soru harfleri her ne kadar yazılı gelenekte "evet" ya da "hayır" cevabı için kullanılıyor olsa da sözlü gelenekte bu iki soru edatı cümlede zikredilmemektedir. Sözlü gelenekte bunların zikredilmesi ise vurgudan başka bir şey değildir. Dillerin müfredatı bidayette sözlü geleneğe uygun olarak vaz' edilmişlerdir. Zira yazı çok sonraları icat edilmiştir." Bu tespit ve varsayımımızın doğruluk oranını tespit etmek için Kur'an ayetlerinde هل/hel ve إ/hemze soru harflerinin kullanımını vaz' ilmi kapsamında inceledik. Ayrıca هل/hel ve إ/hemze soru harflerinin aralarındaki ilişkiyi

¹ Ali Kuşcu, 'Unkûdu'z-Zevâhir fi nazmi'l-cevâhir, thk. Ahmed Afffi, Daru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire 2001, s. 170.

irdeleyerek bu harflerin birbirinden bağımsız olarak ayrı ayrı mı vazedildikleri ya da birinin diğerinden mi türediği hususunu vaz' ilmi açısından araştırdık.

Araştırma, Arapçada soru harfleri olan هل/hel ve /hemze'nin kullanımı ile sınırlandırılmış olup farklı amaçlarla vazedilmiş olan ve müstakil çalışma konuları olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz أين/eyne, متى/metâ, كيف/keyfe gibi diğer soru isimlerine bu araştırmada değinilmemiştir.

Farklı görüşler olsa da insanoğlunun ilk vazettiği kelimenin isim olduğunu düşünmekteyiz. Bu konuyla ilintili olarak Arap dil ekolleri arasında var olan "Mastar fiilden mi yoksa fiil mastardan mı türedi?" sorusu aslında ilk vazedilen kelimenin tartışılmasından başka bir şey değildir. Zira Kûfe dil ekolü mastarın fiilden türediğini savunurken Basra dil ekolü fiilin mastardan türediğini benimsemektedir². Bize göre ilk vazedilen kelime isimdir. Çünkü faili olmayan bir fiilden söz edilemez. Fail de ancak isim olur. Dolayısıyla ilk vazedilen kelime isim olmak durumundadır. Su isteyen birisi "su" dedikten sonra "ver" ya da "istiyorum" fiillerini zikretmeden işaret yardımıyla meramını ifade edebilir.

İlk vazedilen kelime ister isim, ister fiil olsun, kesin olan bir şey var ki o da harflerin tamamlayıcı bir unsur olarak vaz'edildiğidir. Zira Arap dili harflerin³ vaz' edilmesi sonucu günümüzdeki gelişmiş halini almıştır. Çünkü insanoğlu ihtiyaca binaen kelime üretir yani vaz' faaliyetinde bulunur. Eğer vaz' sırasına göre kelimeleri sıralayacak olursak isim, fiil ve harf şeklinde bir sıralama yapabiliriz. Arap dilinde de bütün dillerde olduğu gibi isim, muayyen bir nesneyi ifade ederken; fiil, zamanla mukayyet bir eylemi ifade etmektedir. Ancak genel anlamıyla edat dediğimiz bazı kelimeler vardır ki bunlara harf denilmektedir⁴. Harf, kendi başına müstakil bir anlam ifade etmeyen ancak bir isim ya da fiil ile kullanıldığında bir anlam kazanan kelimelerdir. Daha anlaşılır bir ifade ile Arap dilinde harf yardımcı unsurdur. Dolayısıyla harfler tamamlayıcı konumunda olup harf kullanılmadan da anlam bir şekilde ifade edilebilir.

رجل! ifadesi یا/يا nida harfini kullanmadan!

² Abdurrahman b. Muhammed el-Ensari Ebu'l-Berakat Kemalettin el-Enbari, *el-İnsaf fi mesâilil-hilaf beyne'n-nahviyyin el-Basriyyin ve'l-Kufiyyin*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2003, I, 192.

³ Harf teriminden kastedilen edat diye adlandırdığımız isim, fiil gibi bir kelime türü olup Türkçedeki "a, e, b, c" gibi sesli ya da sessiz yalın tek sesler değildir. Arap dilinde harf; ba/ب, lam/ل gibi tek ses; min/من, fi/في gibi iki ses; ila/إلى, munzu/منذ gibi üç ses; hatta/حتى, hâşâ/حاشا gibi dört sestem oluşabilir.

⁴ Abdurrahman b. Muhammed el-Ensari Ebu'l-Berakat Kemalettin el-Enbari, *Esrârul-Arabîyye*, Dâru'l-Erkam, Beyrut 1999, s. 40.

de söylenebileceğini ifade etmektedir. Hatta Bakara 38'de *فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ* فَمن تبيع هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ binaları farklı amaca yönelik olan تَبِعَ geçmekteyken Taha 123'de *فَمَنْ قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتَأُ تَذَكُرُ* قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتَأُ تَذَكُرُ yine binası farklı anlamı aynı olan تَبِعَ fiili geçmektedir. İlk ayette ziyade harf olan elif/ا ve ta/ت hazfedilmiştir. Yusuf süresi *يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرْصًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ* 85. ayetinde, لا ترال anlamına gelen تَفْتَأُ fiilinin başında bulunması gereken لا harfi hazfedilmiştir. Benzer durumu İmru'l-Kays'ın *“Başımı ve diğer organlarımı önünde kesseler لا أبرح kesseler Allah'a yemin olsun ki oturmaya devam edeceğim”* şiirinde لا أبرح şeklinde olması gereken أبرح ifadesinde لا harfinin hazfedilmesinde görmekteyiz⁹. Hatta muzari fiili olumsuzlaştıran لا olumsuzluk harfi Sa'd bin Ebî Vakkas tarafından içki içmemesi konusunda uyarılan Ebu Mihcen es-Sekaff'nin şu beytinde görülmektedir¹⁰

رأيت الخمر صالحة وفيها ... مناقب تملك الرجل الحليما

فلا والله أشربها حياتي ... ولا أسقي بما أبدا ندبما

“Faydaları akli başında adama zarar verse bile içkiyi faydalı gördüm, - Allah'a yemin olsun ki hayatım boyunca onu içmeyeceğim, kesinlikle ona yoldaş olmayacağım.”

Hz. Peygamberin ashabını anlatan Enes b. Malik'ten *ثم يصلون ولا ينأمون* ثم يصلون ولا ينأمون şeklinde gelen bu haber ile *لا يتوضؤون* لا يتوضؤون şeklinde aynı lafızla gelen başka bir haberde atif harfi vav/و/ın hazfedildiği görülmektedir. İkinci haber *لا يتوضؤون* şeklinde olması gerekirken و/vav hazfedilmiştir¹¹. Atif harfi olan و/vav'ın Kuran'da hazfedilmesine ise Ali İmran sûresi *قَدْ بَدَتِ لَأَيُّوُنُكُمْ خَبَالًا وَذُؤَا مَا عَيْتُمْ قَدْ بَدَتِ* لَأَيُّوُنُكُمْ خَبَالًا وَذُؤَا مَا عَيْتُمْ قَدْ بَدَتِ şeklindeki 118. ayetini örnek olarak gösterebiliriz. Burada aslı *وقد بَدَتِ البغضاء* şeklindedir. Aynı şekilde çoğulu *برامج* olan *برامج* örneğinde olduğu gibi çoğul yapılırken müfret isimlerin bazı harfleri hazfedilebilmektedir. Sibeveyh, harflerin hazfedilebileceğine dair Bakara 182 *بِمَنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ* بِمَنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ için *لأن تَضِلَّ* gerekirken lam/ل/ harfi cerri hazfedilerek *تَضِلَّ* şeklinde varit olan durumu gösterir¹². Dolayısıyla belagat açısından makama

⁹ Bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtib ve'ş-şâir*, Dâru Nahda, Kahire trs, II, 256.

¹⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, II, 257.

¹¹ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, II, 257.

¹² Sibeveyh, *el-Kitâb*, Thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetu'l-Hancî, 1408/1988, III, 154.

uygun olarak Mekki sûrelerin tekitli kullanımı daha uygun düşmektedir. Aynı ayetin Medine versiyonunda ise harf olan cer edatları hazfedilmiştir¹³.

Eğer harfler vaz' ve delalet açısından lüzum ifade etmiş olsalardı her halükarda hazfedilmemeleri gerekirdi. Buradan da şayet vurguya gerek yok ise harflerin hazfedilebileceğini anlamaktayız. Bütün bu örneklerden hareketle, Arap dilinde harflerin cümlelerin olmazsa olmaz bir ögesi olmayıp tamamlayıcı olarak adlandırabileceğimiz kuvvetlendirme üslubu olduğunu dolayısıyla hazfedilebileceğini söyleyebiliriz. O halde soru harfleri هل/hel ve /hemze de نعم ya da لا cevapları kastedildiğinde harf oldukları için hazfedilebilir. Bu iki soru harfinin zikri ise tekit amaçlıdır. Sözlü dil uygulamaları -ki Kur'an da sözlü kültür dil kültürüdür- dikkate alınarak harflerin kolaylıkla hazfedilebildiğini tekrar zikredelim.

I) Arap Dilinde İstifhâm

Arap dilinde soru üslubu belagat açısından azımsanamaz bir öneme sahiptir. Soru üslubunun insanlar arasında iletişimin devamında meramın hedefe ulaştırılması konusundaki rolü büyüktür. Mütakellim ile muhatap arasında daimi bir iletişim bulunur. Bu iletişimin verici, alıcı ve mesaj şeklinde üç yönü öne çıkar. Eğer hitap hakiki ya da manevi soru halini alırsa amaç çeşitlenir, soru şekli değişebilir. Dolayısıyla Arap dilciler de bu duruma kayıtsız kalmamış nahiv kitaplarında soru edatlarına bilhassa da soru harfleri, özellikleri ve kullanımlarına fazlaca yer ayırmışlardır.

İstifham kelimesi استفعال mazi fiil kökünden türetilmiş استفعال vezninde bir mastardır. Kelimenin kökü olan فهم fiili muhatabın sarf ettiği kelimelerin manasını tasavvur etmek manasına gelmektedir¹⁴. Bu mastarın başındaki zait harfler (ا، س، ت) talep bildirirler. Dolayısıyla istifham, daha önce bilinmeyen bir şeyi bunun için vaz' edilen edatlardan birisiyle öğrenmek istemektir. Arap dilinde sormakla ilgili istifhamdan başka istifsar, istizab, istintak ve istihbar gibi çok kullanımı olmayan birkaç kelime daha bulunmaktadır¹⁵. Arap dilinde istifham "Bir şeyin zihinde belirginleşmiş olmasını talep etmek¹⁶" olarak da tanımlanmıştır. Soru ifadeleri genelde bir ifadeyi tasdik (hükümün onaylanması) ve ta-

¹³ Bkz. Abdülazim İbrahim Muhammed, *Hasâisu't-ta'bîri'l-Kurânî ve Simâtuhu'l-belâgiyye*, Mektebetu Vehbe, 1413/1992, II, 16-17.

¹⁴ İbn Manzur, Ebu'l Fadl Cemalüddin Muhammed, *Lisanü'l-Arab*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, thk. Ahmet Haydar, Beyrut 1971, VII, 420.

¹⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Beytullah Beyat, Kum 1412, s. 414.

¹⁶ Sa'düddin Taftâzânî, *Muhtasarü'l-me'ânî*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, s. 197.

savvur (zihinde beliren birden fazla hükmün gerçeğini belirlemek) etmek amacıyla kullanılır¹⁷. Anlamak istenilen durum özne-yüklem ilişkisi içerisinde ise burada istifham tasdik için kullanılır. Şayet durum özne-yüklem haricinde ise istifham tasavvur için kullanılır. Örneğin هل قام زيد؟ “Zeyd kalktı mı?” cümlesinde soru ifadesi kalkma eyleminin gerçekleşmesi durumunu sorgulamak için, bir diğer ifadeyle Zeyd’e isnat edilen kalkma eylemini tasdik ettirmek için kullanılmıştır. Tasavvur anlamında kullanılan soru cümlesine örnek olarak من في الدار؟ “Evde kim var?” cümlesi verilebilir. Görüldüğü gibi soruyu soran kişi evde birisinin olduğunu bilmektedir. Burada soru soranın amacı evde bulunan şahsın kimliğini tayin ve tasavvur etmektir¹⁸. Arapçada soru edatlarından هل sadece tasdik için, hemze ise hem tasdik hem de tasavvur için kullanılır. Diğer soru edatları ise sadece tasavvur içindir¹⁹.

Arap dilinde soru edatları ve üslubu ile ilgili olarak Avnullah Enes Ateş “İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması”²⁰; A. Yaşar Koçak, “Hemze (Arap Dilinde)”; “Sarf İlminde Hemze”; “Nahivde Hemze”²¹, M. Cevat Ergin “Arap Dilinde İstifham Edatları”²², A. İhsan Pala, “Soru Cümlelerinin Emre Delâleti”²³, Mustafa Kayapınar, “ ‘Hemze’ ve ‘Hel’ İstifham Edatlarının Kur’an-ı Kerim’de Nahiv ve Belagat Açısından Kullanımı”²⁴, Sahip Aktaş, “Kuran’da İstifham Üslubu”²⁵, Aynı şekilde Arap âleminde de Uslubu’l-istifham

¹⁷ Kazvînî, Celâleddîn Muhammed b. Abdurrahmân el-Hatîb, *el-Îzâh fî ‘ulûmi’l-belâğa*, Kahire, I, 131-137.

¹⁸ Bkz. Taftâzânî, *Muhtasaru’l-me’ânî*, s. 197-205.

¹⁹ Bkz. Taftâzânî, *Muhtasaru’l-me’ânî*, s. 131-140.

²⁰ Avnullah Enes Ateş, “İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8, 2016, s. 123 -141.

²¹ A. Yaşar Koçak, “Hemze (Arap Dilinde)”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 13, 2008, s. 83-89; “Sarf İlminde Hemze”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 14, 2009, s. 71-94; “Nahivde Hemze”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 16, 2010/1, s. 83-103.

²² Mehmet Cevat Ergin, *Arap Dilinde İstifham Edatları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, DÜSBE, Diyarbakır 1998.

²³ İhsan Pala, “Soru Cümlelerinin Emre Delâleti”, *Nüsha Dergisi*, sayı: 17, Bahar 2005, s. 67-84.

²⁴ Mustafa Kayapınar, *Hemze ve ‘Hel’ İstifham Edatlarının Kur’an-ı Kerim’de Nahiv ve Belagat Açısından Kullanımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 1999.

²⁵ Sahip Aktaş, *Kuran’da İstifham Üslubu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, FÜSBE, Elazığ 2006.

genel adı altında farklı çalışmalar da bulunmaktadır. Hüsni Abdulcelil'in "Esâlibu'l-istifhâm fi'ş-şiri'l-Cahil"²⁶ adlı kitabı bulunmaktadır.

1) Soru Harfi Hemze/i

Hemze istifham edatlarının aslı kabul edilir²⁷. Nitekim Sibeveyh'e göre hemze dışında istifham asıllı başka bir edat bulunmamaktadır²⁸. Ona göre هل gibi soru edatlarının başında önceleri hemze bulunmaktaydı. Daha sonra bunların müstakil soru edatı olarak kullanılışları yaygınlaşmış ve süreç içerisinde hemzeli kullanım terk edilerek hel/هل müstakilleşmiştir²⁹. İstifham edatlarından hemze Kur'an-ı Kerim'de 560 ayette geçmektedir.

A) Soru Hemzesi Çeşitleri

a) Basit Hali

Hemzenin cevapta evet veya hayır anlamını gerektiren kullanımını gerektiren istifham halidir. Bu hali oldukça az kullanılır.

أ أنت طالب؟ / Sen öğrenci misin?

لا، لست أنا طالبا / Hayır, ben öğrenciyim, ya da نعم، أنا طالب. / Evet, ben öğrenciyim, ya da لا، لست أنا طالبا / Hayır, ben öğrenci değilim.

b) Tesviye

سواء / sevâ' kelimesinden sonra kullanılması. Bu tür kullanımda evet ya da hayır değil de sunulan konulardan biri tercih edilir. Dahası eğer iki şey arasında tesviye var ise bunlardan biri muhatapça seçilmeye sevk edilir. Muhatabın üçüncü bir alternatif seçme hakkı bulunmamaktadır. Tesviye amaçlı hemze ile sorulan soruların cevapları verilirken لا/lâ (hayır) نعم/neam (evet) edatları kullanılmaz. Bunun yerine cümlede geçen bir kelime tekrar edilir.³⁰

سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ

²⁶ Hüsni Abdulcelil Yusuf, *Esâlibu'l-istifhâm fi'ş-şiri'l-Cahil*, Daru's-Sekâfe, Kahire.

²⁷ Nureddin Abdurrahman el-Câmî, *el-Fevâidu'z-ziyâiyye*, thk. Usame Taha er-Rifâî, Daru'l-Kutubi'l- İslamiyye, İstanbul trs., s. 377.

²⁸ Amr b. Osman b. Kanber Ebû Bişr Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1988, II, 99.

²⁹ es-Suyuti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-İtkân fi 'ulumi'l-Kur'ân*, Daru İbn Kesir, Beyrut 2000, I, 461.

³⁰ el-Lebidî, *Hemzetü'l-istifham fi'l- Kur'ani'l-Kerim*, el-Maktebetü'l-Vataniyye, Amman, s. 8.

“Bağışlanmaları için Allah’a dua etmişsin veya etmemişsin onlar için birdir.”³¹

وَسَوَاءَ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْتَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

“Kendilerini uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla iman etmezler.”³²

c) İnkârî/İbtâlî

Soru hemzesinden sonra içerik gerçek olmayıp yalan olduğunu ortaya koymak için kullanılır.

أَفَأَصْنَعُكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَأَتَّخِذُ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا “Rabbiniz erkek çocukları size verdi de kendisi meleklerden kız çocuklar mı edindi?”³³

أَشْهَدُوا خَلْقَهُمْ “Yoksa yaratılışlarına tanık mı oldular?”³⁴

أَفَعَيَّبْنَا بِالْحَلْقِ الْأَوَّلِ “(Düşünseler ya) ilk yaratışta acze düştük mü?”³⁵

أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ “Allah kuluna kâfi değil mi?”³⁶

أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ “Senin kalbini açıp genişletmedik mi?”³⁷

أَفَأَنْتَ تُنْفِقُ مِنْ فِي النَّارِ “Cehennemdekileri sen mi kurtaracaksın?”³⁸ Yani لست “Onların kurtarıcısı değilsin, sen onları kurtaramayacaksın” anlamına gelmektedir.

d) İnkârî Tevbîhî

Soru hemzesinden sonra gelen kısım gerçek ama faili kınanmakta, hoş karşılanmamaktadır.

أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْجِتُونَ “Kendi ellerinizle yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?”³⁹

أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ “Allah’tan başkasına mı yalvarırsınız?”⁴⁰

³¹ Münafikun, 63/6.

³² Yasin, 36/10.

³³ İsrâ, 17/40.

³⁴ Zuhruf, 43/19.

³⁵ Kâf, 50/15.

³⁶ Zümer, 39/36.

³⁷ İnşirah, 94/1.

³⁸ Bakara, 2/30.

³⁹ Saffat, 37/95.

⁴⁰ Enâm, 6/40.

e) Takrir

Bir olayın olumlu ya da olumsuz olduğu konusunda muhatabın kabulü ve itirafına yönelik bir sorudur. Fiil, fail ya da meful bih'in ikrarıdır.

نصرت بَكْرًا، أأنت نصرت بَكْرًا، أبكرأ نصرت أ

“Bekir’e yardım ettin mi?”, “Bekir’e yardım eden sen misin?”, “Bekir’e mi yardım ettin?”

f) Tehekküm

Alay ve başa kakma amaçlı kullanılır.

قالوا يا شعيب أصلحك تأمرك أن نترك ما يعبد آباؤنا

“Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı şeylerden vazgeçmemizi sana ibadetin (dinin) mi emrediyor?”⁴¹

g) Emir

Hemze istifham kalıbında emir ifadesi için kullanılabilir.

فإن حاجوك فقل أسلمت وجهي لله ومن اتبعن وقل للذين أوتوا الكتاب والأمة أسلمتم فإن أسلموا فقد اهتدوا وإن تولوا فإنما عليك البلاغ والله بصير بالعباد

“Siz de (Allah’a) teslim oldunuz mu?”⁴² Buradaki sorudan amaçlanan ‘أسلموا’ (teslim olun)’ anlamıdır.

h) Taacüp

ألم تر إلى ربك كيف مد الظل

“Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi?”⁴³

i) İstibta

ألم يأن للذين آمنوا أن تخشع قلوبهم لذكر الله

“İman edenlerin, Allah’ı anmak (ve vahyedilen gerçeği düşünmek)ten dolayı kalplerinin (heyecanla) ürperme zamanı gelmedi mi?”⁴⁴

أبشراً منا واجداً تتبعه

“İçimizden tek başına bir beşere mi, ona ha uyacağız?”⁴⁵

⁴¹ Hud, 11/87.

⁴² Al-i İmran, 3/20.

⁴³ Furkan, 25/45.

⁴⁴ Hadid, 57/16.

⁴⁵ Kamer, 54/24.

B) Soru Hemzesinin Yazım Özellikleri

a) Soru Hemzesinin Vasıl Hemzesi Önüne Gelmesi

Soru hemzesinin vasıl hemzesi önüne gelmesi durumunda soru hemzesi kalır diğer hemze ise hem yazıda hem sözde düşer. Zira vasıl hemzesinin görevi konuşma esnasında geçişi sağlamaktır. Vasıl hemzesinin önüne soru hemzesinin gelmesi durumunda soru hemzesi baki kalıp vasıl hemzesi düşürülür⁴⁶.

ابن الرئيس أنت. Başkanın oğlu sensin.

Hemzesi vasıl olan ابن isminin önüne soru hemzesi 'ın gelmesi durumunda uzatma yapılmadan ابن şeklini alır.

أَبْنُ الرَّئِيسِ أَنْتَ؟ / Başkanın oğlu sen misin?

أَمْرَأَةُ الرَّئِيسِ أَنْتِ؟ / Başkanın karısı sen misin?
أَمْرَأَةُ الرَّئِيسِ / Başkanın karısı

اسْتَضَعَفَ / Misafir ağırlamak

أَسْتَضَعَفْتَ الرَّئِيسَ؟ / Başkanı ağırladın mı?

اشْتَرَى / Satın almak

أَشْتَرَيْتَ الْكِتَابَ؟ / Kitabı satın aldın mı?

أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا

“Siz bunun için Allah'tan söz mü aldınız?”⁴⁷

أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْغَالِبِينَ

“Büyüklük mü taslıyorsun yoksa ululardan mısın?”⁴⁸

أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ؟

“Bağışlanmaları için Allah'a dua etmişsin veya etmemişsin onlar için birdir.”⁴⁹

أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ؟

“Allah, kızları oğlanlara tercih mi etmiş!”⁵⁰

أَطَّلَعَ الْغَيْبَ

“O, gaybı mı biliyor, yoksa..”⁵¹

⁴⁶ Abdulalim İbrahim, *el-İmlâ' ve-tarkîm fi'l-kitâbeti'l-Arabiyye*, Mektebetu Garîb, Mısır Trs. s.44.

⁴⁷ Bakara, 2/80.

⁴⁸ Sâd, 38/75.

⁴⁹ Münafikun, 63/6.

⁵⁰ Saffât, 37/153.

أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا

“Allah hakkında yalan mı uyduruyor (yoksa).”⁵²

Şiirde de benzer kullanımlar bulunmaktadır.

فقالت: أَيْنَ قَيْسٍ ذَا؟ ... وَبَعْضُ الشَّيْبِ يُعْجِبُهَا⁵³

Kadın şöyle dedi: İbn Kays bu mu? Burada ابن kelimesinin önüne soru hemzesi gelmiş ve neticede أين şeklini almıştır.

b) Soru Hemzesinin Kasem İle Kullanımı

Yemin lafzı olan والله ifadesinin önüne soru hemzesi gelirse اللهُ şeklini alır. Kendisine yemin olunan isim و/vav'dan naşi mecrur olur. اللهُ لِتَفْعَلْنَ؟ ‘Allah’ın yapacağı mı?’ ifadesi aslında اللهُ أَنْتُمْ بِاللَّهِ لِتَفْعَلْنَ؟ demektir. Burada hem soru hem de yemin و/vav’ı ın var olduğu şekilde anlam verilir. Aynı şekilde soru harfi hemze/’nin yemin ifadeleri olan أَيْمُنُ – أَيْمُ kelimelerinin önüne gelmesi halinde اللهُ؟ ve أَيْمُنُ اللهُ؟ iki hemze şeklinde imale yapılarak kullanılır⁵⁴.

c) Soru Hemzesinin Lam-ı Tarifin Önüne Gelmesi:

‘Adam bunu yaptı’ anlamına gelen الرجل فعل ذلك. cümlesinin hemze ile soru yapılacak olursa الرجل فعل ذلك؟ ‘Bunu adam mı yaptı?’ şeklini alır dolayısıyla ilk hemze okunur, lam-ı tarifin hemzesi ise sakin yapılarak imale edilmiş olur.

الله خيرٌ أما يشركون؟

“Allah mı daha hayırlı yoksa (O’na) koştuğları ortaklar mı?”⁵⁵

حَرَّمَ أَمْ الْأُنثَيْنِ الذَّكَرَيْنِ

“De ki: ‘O, (bunlardan) iki erkeği mi, iki dişi mi haram kıldı?’”⁵⁶

آلآنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلَ

“Şimdi mi? Hâlbuki daha önce (hep) baş kaldırmıştın.”⁵⁷

⁵¹ Meryem, 19/78.

⁵² Sebe, 34/8.

⁵³ Muhammed bin Yezid el-Muberrid, *el-Kâmil fi’l-luğati ve’l-edeb*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Daru’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 1997, II, 190; Emil Bedi’ Yakub, *el-Mu’cemu’l-mufassal fi şevâhidi’l-Arabiyye*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1996, I, 180.

⁵⁴ Abdülganî bin Ali ed-Dakr, *Mu’cemu’l-kavâidi’l-Arabiyye*, II, 253.

⁵⁵ Neml, 27/59.

⁵⁶ En’am, 6/143.

⁵⁷ Yunus, 10/91.

Ma'n bin Evs'in فَسَلَّ عَلَيْهِ جِسْمَهُ أَمْ تَعْبِدَا dűğű üzere الْحَب kelimesindeki lam-ı tarifiñ önüne soru hemzesi gelerek الْحَبْ şekliñi almıřtır⁵⁸.

d) Soru Hemzesinin Katı Hemzesinin Önüne Geçmesi

Kendilerine ehl-i tahkik denilen Araplardan bir kısım gibi iki hemzenin bir araya gelmesini hoş karşılamayarak aralarını elif ile ayırmışlardır. Dolayısıyla أنت zamirinin önüne soru hemzesi gelmesi durumunda أَنْت şeklinde kullanmışlardır. Buna örnek olarak da Zü'r-Rumme'nin řu beyti verilebilir: فِيَا ظَنِيَّةً "Ey Celacil ile Neka arasındaki yumuşak verimli arazideki ceylan, bu sen misin ya da Ümmü Sâlim mi?" Hicaz âlimlerinden Ebû Amr da aynı görüşü benimsemiştir. Onlar وَأَنْتْ أَنْتْ şeklinde kullanmalarına rağmen Ebû Temim'in de aralarında olduğu diğeri grup soru hemzesinin önünde başka bir kelime olmamasına binaen iki hemzenin arasına sakin bir elif getirmeksizin o ikisini أَنْتْ'yi أَنْتْ; أَنْتْ'yi أَنْتْ şeklinde imâle yaparak okumuřlardır⁵⁹. Aynı şekilde soru hemzesi إفعال babının mazi sığası önünde geldiğinde bazı kıraat ve kabile lehçeler imale yaparak okumuřlardır⁶⁰. ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ "Onları uyarsan da uyarmasan da (sonuçta) inanmayacaklardır"⁶¹.

C) Soru İ/Hemzesinden Sonra ف/Fa ve و/Vav Gelmesi

أَفَأَنْتَ تُنْفِقُ مَنَ فِي النَّارِ "Cehennemdekileri sen mi kurtaracaksın?"⁶² ayetinde görüldüğü üzere soru hemzesinden sonra fa harfi gelmiş olup anlamı tekit etmekte, sıradan bir soru olmayıp tam tersine 'sen onları cehennemden kurtaramazsın' şeklinde bir kesinlik ortaya konulmaktadır⁶³.

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ

"(Kâfirler) yeryüzünde hiç gezmediler mi ki, kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğunu görsünler!"⁶⁴

⁵⁸ Müberred, *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*, II, 176.

⁵⁹ Sibeveyh, *el-Kitab*, III, 551.

⁶⁰ Ebu Mansur Muhammed bin Ahmed bin el-Ezherî el-Heravî, *Tehzibu'l-luğa*, thk. Muhammed İvad Murib, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut 2001, XXV, 491.

⁶¹ Bakara, 2/6. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. İbn Dürüsteveyh, *Kitâbu'l-küttâb*, thk. İbrahim es-Sâmîrânî, Daru'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Kuveyt 1977, s.26-27.

⁶² Bakara, 2/30.

⁶³ Ahmed bin Faris bin Zekeriyya el-Kazvîni, *es-Sâhibî fi fikhi'l-luğa ve mesâiluhâ ve sunenu'l-Arab fi kelâmihâ*, nşr, Muhammed Ali Beydûn, 1997, s. 138.

⁶⁴ Yusuf, 12/109.

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّمَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

“*(Sana karşı çıkarlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.*”⁶⁵

أَوَلَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذَّكَّرُونَ

“*Onlar, her yıl bir veya iki kez (çeşitli belâlarla) imtihan edildiklerini görmüyorlar mı? Sonra da ne tevbe ediyorlar ne de ibret alıyorlar.*”⁶⁶

أَوَلَا يَذَّكَّرُ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكْ شَيْئًا

“*İnsan düşünmez mi ki, daha önce o hiçbir şey olmadığı halde biz kendisini yaratmışızdır?*”⁶⁷

أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ

“*Onlar bilmezler mi ki, gizlediklerini de açıkça yaptıklarını da Allah bilmektedir.*”⁶⁸

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أَرَأَيْتَ تَأْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي

“*İbrahim Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? dedi. İbrahim: Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim), dedi.*”⁶⁹

أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ

“*Göklerin ve yerin hükümrânlığına, Allah'ın yarattığı her şeye ve ecellerinin yaklaşmış olabileceğine bakmadılar mı?*”⁷⁰

أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ

“*Benî İsrail bilginlerinin onu bilmesi, onlar için bir delil değil midir?*”⁷¹

Yukarıda verdiğimiz ayetlerden de anlaşıldığı üzere i/hemze soru harfinden sonra و/vav ya da ف/fa gelerek, zaten vurgu amaçlı kullanılan sorunun anlam ikinci defa kuvvetlendirilmiştir.

⁶⁵ Hac, 22/46.

⁶⁶ Tevbe, 9/126.

⁶⁷ Meryem, 19/67.

⁶⁸ Bakara, 2/77.

⁶⁹ Bakara, 2/260.

⁷⁰ Araf, 7/185.

⁷¹ Şuara, 26/197.

soru harfiyle birleştirilip هل şekline dönüşerek müstakil bir kelime halini almıştır. Benzer durum ‘Su getir جئ بالماء/ جئ’ ifadesinde de görülmektedir. Zira جاء fiilinin emri olan جئ gel, ba/ب harfi cerri ile kullanılınca ‘getir’ anlamına gelmektedir. Bu kalıp günlük hayatta o kadar sık kullanılmaktadır ki son kelimeye ait olan ب/ba harfi cerri bir önceki ile kullanılmaya başlamış ve جئ جئ şekline almıştır. Burada hem lam-ı tarifi lam’ı düşürülmüş hem de ب/ba önceki جئ emrinin adeta asli bir harfi gibi kullanım kolaylığı sağlanmıştır.

2) Soru Harfi هل/Hel

Hel/هل sadece tasdik için kullanılır. Bundan dolayı muttasıla olan أم den sonra gelen bir muadil ile zikredilmez. Çünkü muttasıla olan أم sadece tasavvur sorularında kullanılır. هل ise sadece tasdik türü sorularda kullanıldığı ve muzari fiile gelecek anlamı kazandırdığından dolayı zaman yönü ağır basmaktadır. Dolayısıyla fiil ile olan ilgisi diğer edatlara göre daha fazladır⁷⁵.

Hel/هل muzari fiilin başına getirildiğinde س ve سوف gibi fiilin anlamını istikbale çevirir. Bu sebeple هل, hal ifade eden muzari fiilin başına gelmez. Çünkü هل fiilin gerçekleşmesi hususunda tereddüt bildirir. Oysa hal bildiren ifadelerde olaya şahit olduğundan tereddüt söz konusu değildir. Örneğin; هل تضرب هل تضرب ifade edilmez. Çünkü cümle inkâr anlamı taşımaktadır. وهو أخوك؟ hâle delalet etmekte ve inkâr edilen fiilin şimdi gerçekleştiğini göstermektedir⁷⁶. Bu sebeple muzari fiilin anlamını istikbale çeviren هل, bu ve benzeri cümlelerde kullanılmaz. Doğru olanı hemzenin kullanılmasıdır. Aynı şekilde أتقولون أتقولون “Allah’a karşı bilmediğiniz bir şeyi mi söylüyorsunuz?”⁷⁷ ayetinde karineler o anki durumdan bahsedildiğini, geleceğe ait bir durumun söz konusu olmadığını göstermektedir⁷⁸. Buradaki istifham kınama anlamı taşımaktadır. Kınama şu anda veya geçmişte meydana gelmiş bir fiil için yapılır. Gelecekte meydana gelecek bir fiil için kınama söz konusu olamaz. Bu sebeple هل’in bu gibi yerlerde kullanılması uygun değildir.

Tehzibu’l-luğa’da soru harfi hel/هل ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: “Züheyr’in أهل أنت واصله؟ şeklinde sözünde هل ve أ beraber kullanılmıştır. Hâlbuki iki soru harfi bir arada kullanılmaz, dolayısıyla burada bir problem ortaya çıkmaktadır. Seleme, Ferra’nın şöyle dediğini nakleder: Normal anlamı ile هل

⁷⁵ Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed b. Ali, *Miftâhu’l-ulûm*, thk. Abdulhamid Hindâvî), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2014, s. 419.

⁷⁶ Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulûm*, s. 419.

⁷⁷ Yunus,10/68.

⁷⁸ Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulûm*, s. 421.

layan cümlelerin başına getirilmez. Dolayısıyla هل إنَّ الأمر مسافر؟ şeklinde kullanılmaz⁸⁴.

III) Vaz' İlimi Açısından Soru Harfleri /Hemze ve هل / Hel

Soru edatı olan hemze/i ve hel/هل'in ne amaçlı vaz' edildiği konusunda Arap dilbilimciler arasında farklı görüşler vardır. Bunlar istifham ya da istihbar ifadelerinden sadece biri ya da her ikisi için mi vaz 'edilmiştir? Her ne kadar genel olarak ikisi için vazedildiği söylenirse de daha çok istihbar amaçlı vazedildiği yönündeki görüşler ağırlıktadır. İstihbar ile istifham arasında ince bir farktan bahsedilmektedir. O da ilk önce istihbar yani bir şeyin varlığı ya da yokluğu; olup olmadığını anlamak için değil de bilgi verme amaçlı olduğudur. Zira, *“Allah (kıyamet günü) şöyle dedi: "Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara Allah'ı bırakarak beni ve anamı iki ilah edinmiş dedin?"* ayetinde olduğu gibi istifham amaçlı değil de soruyu soranın bildiği bir bilgiyi soru sorulan kişiye aktarma isteğinden başka bir şey değildir, denilmektedir. Bu ayette soru üslubu kullanılarak belaği bir anlatım bulunmakta olup sorulan kişide bahsedilen bilginin kalıcı olması hedeflenmektedir. Bu ilk soru mukabilinde sorulan kişinin evet ya da hayır şeklinde cevap vermesi yerine 'bildiklerini anlat' anlamına gelen اذكر, أخبرني ile اسمعني gibi karşılık vermesi beklenilir. Eğer bu şekilde sorulan kişide bilgi oluşur ve konunun mahiyetini anlarsa amaç hâsıl olmuş demektir. Fakat sorulan kişi kendisine iletilen bilgiyi anlamayıp tekrar sorarsa işte burada artık istifhamdan söz edilebilir⁸⁵.

Yukarıda verdiğimiz Maide sûresi 116. ayetinde *أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي* şeklinde hemze ile varit olan cümlelerin cevabı evet ya da hayır olmadığı zaten devamda görülmektedir. *قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ إِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعَلَّمَ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ* (İsa da) şöyle diyecek: *"Çünkü seni bütün eksikliklerden uzak tutarım. Hakkım olmayan bir şeyi söylemem benim için söz konusu olamaz. Eğer ben onu söylemiş olsaydım elbette sen bunu bilirdin. Sen benim içimde olanı bilirsin, ama ben sende olanı bilemem. Şüphesiz ki yalnızca sen gaybı hakkıyla bilensin."* Ayetten anladığımıza göre İsa

⁸⁴ Bkz. Ebû Said es-Seyrâfî Hüseyin b. Abdillâh b. El-Merzubân, Şerhu Kitâbi Sibeveyh, Thk. Ahmed Hüseyin Mehdelî, Diru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2008, I, 482-483.

⁸⁵ İbn Faris Ebu'l-Hasen bin Zekeriyya, es-Sâhibî fî fıkhi'l-luğati' ve suneni'l-Arab fî kelâmiha, Tah. Ahmed Sakr, Silsiletu'z-zehâir, Sayı 99, Kahire – 2003, s.197; es-Suyutî Celaluddin Abdurrahman bin Ebi Bekr, el-İtkân fî ulûmi'l-Kurân, el-Mektebetü's-Sahâfiyye, Beyrut - 1973, II/79.

böyle bir söz söylememiştir. Ama soru ile anlatılan bu durum, İsa'yı annesi Meryem'i kendilerinin Tanrı edindikleri ve de cezasını çekeceklerine ve de Allah'ın her şeyden müstağni olduğu sadece kendisinin İlah olduğuna işaret edilmektedir. *قَالُوا أَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا تَاجِبِينَ يَا إِبْرَاهِيمَ* “Şöyle dediler: *Sen mi yaptın bunu Tanrılarımıza İbrahim!*”⁸⁶ “Putla tapanlar, putların başına geleni görünce yapanın İbrahim'den başkası olmadığını aslında bilmekteydiler. Burada âdete “*Biz aslında biliyoruz senin yaptığını ama yine de haydi yapmadığını söyle*”, “*bunu sen yapmadın inşallah*” gibi bir anlam ifade etsin diye hemze ile sorulmuştur. İbrahim'in cevabı da evet/نعم ya da hayır/ لا şeklinde olmamıştır. Nitekim bir sonraki ayette *قَالَ يَا إِبْرَاهِيمُ كَبِّرْهُمْ هَذَا فَأَسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَتَّقُونَ* (İbrahim) şöyle dedi: (Ne benim!) Tam tersine, onların şu büyükleri yaptı (konuşabilirse) ona sorun” denilmiştir. Görüldüğü üzere istifham edatı ile aslında bir olayın vahameti anlatılmak istenilmektedir. Yani buradaki soru üslubu istifham amaçlı değil de istihbar amaçlı bir soru olup yegâne ilahın Allah olduğuna muhataplarını götürmektedir.

Hemzenin لا/la, ما/ma ve ليس/leyse gibi olumsuzluk edatları ile kullanılması ise zaten doğrudan içeriğin onayı ya da durumun kabullenilmesinden başka bir şey değildir. Sonuçta bu tür sorularda بلى/belâ cevabı verilerek mefhumun zıttı tasdik olunur. Kur'an ayetlerinin tamamında bu durum görülmektedir. *أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا* “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Haşa) Tabi ki (Sen bizim Rabbinizsin) dediler*”⁸⁷. Aynı şekilde, *أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ* “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*” sorusuna da vurgulu bir cevap *قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا* “*Tabi ki bunu onaylayıp kabul etmekteyiz, dediler.*” şeklinde verilmiştir. *أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ* “*(Allah aşkına) yok mu içinde aklı başında bir adam?*” sorusuna cevap ise *قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا لَنَا فِي* “*Sen bizim kızlarında hakkımız olmadığını biliyorsun, ne istediğimizi iyi biliyorsun, dediler.*”⁸⁸ şeklinde verilmiştir. Görüldüğü üzere bu ayetlerdeki sorular aslında sorudan öte “aklınızı başınıza alın, doğruyu tasdik edin” gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim verilen cevaplar da bunu göstermektedir. *أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ* “*Sabah yakın değil mi?*”⁸⁹ Yani “*Tabi ki sabah yakındır, yakında kurtulacağız.*” *أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ* “*Cehennemde kâfirlere yer mi yok!*”⁹⁰ Yani “*Tabi ki yer çoktur*” demektir.. *أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ* “*Kuluna Allah yetmez mi?*” Yani kuluna Allah tabi ki yeter. *أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انتِقَامٍ* “*Allah yüce ve intikam*

⁸⁶ Enbiya, 21/62.

⁸⁷ Araf, 7/172.

⁸⁸ Hud, 11/78, 79, 80

⁸⁹ Hud, 11/81.

⁹⁰ Zümer, 39/32; Ankebut, 29/69.

alan değil midir?” Yani “Sakin aklınızdan çıkarmayın Allah yüce ve intikam alıcıdır.”⁹¹ Aynı şekilde Kuran’da, muhatabını tasdike zorlayan, aksini kesinlikle kabul etmeyen ليس/leyse ile sorulu anlatımla muhatabı “aksini düşünmeden kabule” götüren çok sayıda ayet bulunmaktadır⁹².

Kuran’da birçok ayette farklı formlarda لا/لا olumsuzluk edatı geçtiği gibi özel soru formunda آیا ya da أفلا şeklinde geçen ayetler de bulunmaktadır. Bu ayetlerde belagatin inceliklerini rahatlıkla görmek mümkündür. Zira bu soru formatı, evet ya da hayır amaçlı olmayıp, muhatabın dikkatini çekerek o konuya artık eğilmelerine yöneliktir ve bu durum belağî bir ifade ile istenilmektedir. Giriş kısmında da belirttiğimiz gibi Arap dilinde harfler cümlelerin asli unsuru olmayıp anlamı kuvvetlendirmek için vaz’ edilmiştir. Araplar, bazen pekiştirme ileri giderek birden çok pekiştirme unsurunu kullanmaktadırlar. Olumsuzluk bir hasr sebebi iken bunun yanında hemze ve de fa/ف ya da vav/و harfleri bir arada kullanılarak tam üç vurgu bir araya gelebilmektedir. وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ “Kitab’ı okuduğunuz halde akletmez misiniz?”⁹³. Yani “Aklınızı başınıza toplayın” anlamındadır. أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ ayeti de أفلا تعقلون anlamında aynı şekilde hemzeli olumsuz soru ile kullanılmaktadır⁹⁴.

Hemzenin tasdik anlamında kullanıldığı أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ “Hiç düşünmez misin?” Hala ibret almıyor musunuz?” şeklinde çevrilen⁹⁵ bu ibare aslında “Düşünmelisiniz, mutlaka düşünün, kör olmayın” gibi anlamlar ifade etmekte olup olumlu cevabı بلى / belâ olumsuz cevabı da نعم/neam olan bir basit soru değildir⁹⁶.

Görmek, anlamak, idrak etmek, hatırlamak gibi anlamlara gelen رأى fiili أَفَلَا يَرَوْنَ gibi türevleri de أفلا olumsuz soru edatları ile kullanılarak muhataplarına sorudan ziyade dikkat çekilmek üzere geçtiği görülmektedir⁹⁷. “Görmezler mi?” şeklinde çevrildiğini gördüğümüz bu ifade sorudan ziyade “Görsünler artık, bilsinler, hatırlasınlar, anlasınlar, görmezden gelmesinler” gibi anlamlar

⁹¹ Zümer, 39/36-37.

⁹² Bkz. Enfal, 8/30-53; Zümer, 39/60; Zuhur, 43/51; 4Ahkaf, 6/34; Kıyame, 75/40; Tin, 95/8.

⁹³ Bakara/44-76. أَفَلَا تَعْقِلُونَ ibaresi Kuran’da çok sayıda geçmektedir. Ayrıca bkz. Al-i İmran 3/65; Yusuf, 12/109; Adiyat, 100/9; Mülk, 67/14.

⁹⁴ Benzer ayetler için bkz. Maide, 5/74; Muhammed, 47/24; Müminun, 23/68.

⁹⁵ Bkz. Ali Özek ve diğerleri, TDV *Kur’an-ı Kerim Mealî*, En’am, 6/50, 11/24, <http://arsiv.diyaretvakfi.org.tr/meal/mealindex.htm>. Erişim tarihi: 01.12.2016.

⁹⁶ Ayetler, siyak ve sibakları için bkz. Enam, 6/50; Yunus, 10/3; Hud, 11/24.

⁹⁷ Bkz. Taha 20/89; Enbiya, 21/30, Duhan, 44; Tevbe, 9/126.

ifade etmektedir. Aynı durum أَفَلَا يُبْصِرُونَ ve أَفَلَا تُبْصِرُونَ şeklinde kullanımlarını gördüğümüz رَأَى fiili ile yakın anlamlı olan أَبْصَرَ fiilinde de söz konusudur⁹⁸. Yakın anlama gelen نَظَرَ fiili de aynı kalıpta أَفَلَا يَنْظُرُونَ şeklinde geçmektedir⁹⁹. Yani “kör müsünüz; görün artık” anlamına gelmektedir.

Yine hissi fiil olan ve işitmek, duymak, söz dinlemek gibi anlamlara gelen سَمِعَ fiili de أَفَلَا olumsuz kalıbıyla kullanılarak muhataplarının konuya yoğunlaşmalarının vaktinin geldiğini belirtmek üzere varit olmuştur. Kuran’da أَفَلَا تَسْمَعُونَ ve أَفَلَا يَسْمَعُونَ şeklinde türevleri kullanılmakta olup TDV Mealinde “Hala işitmeyecek misiniz, hala kulak vermeyecekler mi?” şeklinde tercüme edilmiş olan bu ifadelerin sibakında Allah’ın ayetleri zikredilerek muhataplar itaate çağırılmaktadır. Dolayısıyla bunlar basit anlamda birer olumsuz soru olmayıp “İtaat edin artık, size itaat gerekir” gibi anlamlar ifade etmektedir¹⁰⁰.

Takva ifade eden اتَّقِ fiili de Kuran’da أَفَلَا ya da أَلا olumsuz soru edatı ile varit olmuştur. “Hala sakınmayacak mısınız” şeklinde tercüme edilmiş olan أَفَلَا تَتَّقُونَ ibaresi “Artık sakınmanızın, korkmanızın, adam olmanızın vakti geldi” şeklinde anlamak bağlama daha uygun düşmektedir.¹⁰¹ Aynı şekilde şükür anlamına gelen شَكَرَ fiili de أَفَلَا olumsuz soru kalıbıyla أَفَلَا لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ “Ta ki, onların meyvelerinden ve elleriyle bunlardan imal ettiklerinden yesinler. Hâla şükretmeyecekler mi (artık şükredin)?” ayetinde geçmektedir¹⁰².

Hemze ile olumsuzluk edatı arasına vav/و girerek de kullanılabilir.

أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانَ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلٍ وَمِمَّا يَكُنْ شَيْئًا / “İnsan düşünmez mi ki, daha önce o hiçbir şey olmadığı halde biz kendisini yaratmışızdır?”¹⁰³

أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُرْسُونَ وَمَا يُغْلَبُونَ “Onlar bilmezler mi ki, gizlediklerini de açıkça yaptıklarını da Allah bilmektedir.”¹⁰⁴

Zan ifade eden ظَنَ ile أَلا kalıbı kullanılabilir.

أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ “Onlar düşünmezler mi ki, büyük bir günde (hesap vermek için) diriltilecekler!”¹⁰⁵

⁹⁸ Bkz. Secde, 32/27; Kasas, 28/72.

⁹⁹ Bkz. Gaşiyeye, 88/17.

¹⁰⁰ Bkz. Kasas, 28/71; Secde, 32/26.

¹⁰¹ Bkz. Araf, 7/65; Yunus, 10/31; Müninun, 23/32; Şuara, 26/11, 106, 124, 142, 161, 177; Saffât, 37/124;

¹⁰² Yasin, 36/35.

¹⁰³ Meryem, 19/67.

¹⁰⁴ Bakara, 2/77.

Hemze, ۛ/lem olumsuzluk edatı ile kullanılabileceği gibi arasına vav/و girerek de çift vurgulu olarak da kullanılabilir.

“Size âyetlerim okunurdu da, siz onları yalanladınız değil mi?”¹⁰⁶

“(Melekler) ‘ne işde idiniz!’ dediler. Onlar da «Biz yeryüzünde çaresizdik» diye cevap verdiler. Melekler de: ‘Allah’ın yeri geniş değil miydi?’”¹⁰⁷

“Benî İsrail bilginlerinin onu bilmesi, onlar için bir delil değil midir?”¹⁰⁸

ۛ/lem şeklinde de özel bir kullanım da vardır.

“O, (döl yatağına) akıtılan meninin içinden bir nutfе (sperm) değil miydi?”¹⁰⁹

رَبَّنَا أَخْرِجْنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ نُّجِبْ دَعْوَتَكَ وَتَتَّبِعِ الرَّسُولَ أُولَٰئِكَ نَكُونُوا أَمْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلِ مَا لَكُم مِّن رَّوَالٍ

“Ey Rabbimiz! Yakın bir müddete kadar bize süre ver de senin davetine uyalım ve peygamberlere tâbi olalım» diyecekleri gün hakkında insanları uyar. (Onlara denilir ki:) «Daha önce, sizin için bir zevâl olmadığına, yemin etmemiş miydiniz?”¹¹⁰

Hissi fiil olan رأى fiilinin soru harfi hemze ile kullanılmıştır.

“Göğün boşluğunda emre boyun eğdirilmiş olarak uçuşan kuşları görmediler mi? Onları orada Allah’tan başkası tutamaz. Kuşkusuz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır.”¹¹¹

“İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı görüp düşünmediler mi?”¹¹²

¹⁰⁵ Mutaffifin, 83/4.

¹⁰⁶ Müninun, 23/105.

¹⁰⁷ Nisa, 4/97.

¹⁰⁸ Şuara, 26/197.

¹⁰⁹ Kiyame, 75/37.

¹¹⁰ İbrahim, 14/44.

¹¹¹ Nahl, 16/79. Ayrıca bkz. Enâm, 6/6; Araf, 7/148; Neml, 27/86; Yasin, 36/31; Bakara, 2/143, 246, 256; Al-i İmran, 3/28; Nisa, 4/44, 49, 51, 60, 77; İbrahim, 14/19, 24, 28; Meryem, 19/83; Hac, 22/18, 63, 65; Nur, 24/ 41, 43; Furkan, 25/45; Şuara, 26/ 225; Lokman, 31/20, 29, 31; Fatır, 35/27; Zümer, 39/21; Mücadele, 58/7, 8, 14; Haşr, 59/11; Nuh, 71/15; Fecr, 89/6; Fil, 105/1.

“Düşünmediler mi ki, gökleri ve yeri yaratmış olan Allah, kendilerinin benzerini yaratmaya da kadirdir!”¹¹³

Kur'an-ı Kerim'de hemze soru edatının olumsuzluk ifade eden başka fiiller ile de أَفَلَمْ يَبْسُ gibi geçtiği görülmektedir. “Hala anlamadılar mı? Yani anlaşıyorlar artık, anlamındadır”¹¹⁴.

Doğruluğa erişirmek anlamında هدى fiili de أَفَلَمْ ya da أَلَمْ kalıbı ile kullanılmaktadır¹¹⁵.

Kuran'da hemze ile yapılan soru kalıplarına baktığımızda bunların أَأَنْتَ لِلَّهِ كَاتِبٌ مِّنْ دُونِ اللَّهِ “İnsanlara sen mi ‘Allah’ın dışında beni ve annemi birer tanrı kabul edin’ dedin?” ayetinde¹¹⁶ olduğu gibi mazi fiilin başına, tekit için gelen açık zamirlerden önce, aynı şekilde أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُمْ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ “Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa biz miyiz yaratan?” ayetindeki¹¹⁷ gibi muzari fiilin veya أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ “Şimdi, sizi yaratmak mı daha zor yoksa göğü yaratmak mı?” örneğindeki¹¹⁸ gibi muzari olarak yorumlanabilecek bir ifadenin başına gelebildiğini görmekteyiz.

“هل/Hel” ise kimi yerde, هل من, هل عند, هل لنا, هل gibi haberin öne geçtiği ismin cümlesi ile kullanılmaktadır¹¹⁹. Haddi zatında haberin öne geçmesi doğrudan vurgudur. Dolayısıyla bu vurgulu cümle هل ile soruya çevrilerek sıradan bir soru olarak değil de katiyet ifade etmek üzere varit olmuştur. قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِّنْ عِلْمٍ “De ki bize açıklayacak bilginiz var mı?” ayeti “Bilginiz var mı; biliyor musunuz?” anlamında değil de “Tabi ki bilginiz yok” anlamındadır. Zaten ayetin devamı إِنَّ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ “Zandan başka bir şeye uymuyorsunuz” ve devamında وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ “Siz yalan söylüyorsunuz” şeklinde açıklayacak bilgilerinin olmadığı ayan beyan ortaya konulmaktadır. İkinci bir örnek de يَقُولُونَ هَلْ لَّنَا مِنَ الْأَمْرِ

¹¹² Enbiya, 21/30.

¹¹³ İsrâ, 17/99. Ayrıca bkz. Ra'd, 13/41, Nahl, 16/48; Ankebut, 29/19, 67; Rum, 30/37; Secde, 32/27; Ahkaf, 46/33; Enbiya, 21/30; Şuara, 26/7; Fussilet, 41/15; Mülk, 67/19, Yasin, 36/71, 77.

¹¹⁴ Ra'd, 13/31.

¹¹⁵ Taha, 20/120, 128; Secde, 32/26.

¹¹⁶ Maide, 5/116. Diğer örnekler için ayrıca bkz. Enbiya, 21/62; Vakıa, 56/69,72; Furkan, 25/17.

¹¹⁷ Vakıa, 56/59; Ayrıca bkz. Vakıa, 56/64.

¹¹⁸ Naziat, 79/27. Ayrıca bkz. Bakara, 2/140.

¹¹⁹ Al-i İmrân, 3/154; Enam, 6/148; Kaf, 50/30.

¹²⁰ Enam, 6/148.

“Bu işten bize bir şey var mı?”¹²¹ yani “bize ne, bizi ilgilendirmez” gibi bir anlamdadır. Nitekim ayetin devamında bu durumun tespiti “قُلْ إِنْ أَمَرَ كَلَهُ” / “De ki iş tamamen Allah’a aittir” şeklinde cevabi olarak niyetleri ortaya konulmaktadır. Görüldüğü üzere bu tür kullanımlar bir soru üslubundan ziyade konunun vurgulu bir şekilde ortaya konulması şeklinde değerlendirilmelidir¹²².

Hel, فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ayetinde “*Bunlardan vazgeçtiniz mi?*”¹²³ anlamından ziyade “*Artık bunlardan vazgeçin*”; فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ayetinde ise “*Sizler Müslümanlar mısınız?*”¹²⁴ anlamından çok “*Artık Müslüman olun!*” şeklinde emir ifade etmektedir. فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتَبَرُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ قَالُوا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكَ. (Kıyamet gününde) hepsi Allah'ın huzuruna çıkacak ve zayıflar o büyüklük taslayanlara diyecekler ki: ‘Biz sizin tâbilerinizdik. Şimdi siz, Allah'ın azabından herhangi bir şeyi bizden savabilir misiniz?’ Onlar da diyecekler ki: «(Ne yapalım) Allah bizi hidayete erdirseydi biz de sizi doğru yolailetirdik.¹²⁵” Ayette savabilirsiniz anlamında değil de “Azabı bizden savın” şeklinde emir içermektedir. Zaten cevaben de “Biz kendimizden savdık da siz mi kaldınız” anlamına gelen bir söz ile serze nişte bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim’de hel / هل soru edatının mazi fiil ile geçtiği de görülmektedir. Bu ayetler incelendiğinde هل soru harfinin mazi fiillerle de sıradan evet ya da hayır cevabına yönelik olmadığı, aksine içeriğin pekiştirilmesine yönelik olduğu görülür. “Musa’nın sözü sana geldi mi?”¹²⁶ ayetinde, anlatıldığı üzere muhatabın evet ya da hayır deme ihtimali bulunmamaktadır. “Kesinlikle onun sözünü bilirsin, unutma, hatırla” gibi anlamlara gelmektedir. Zaten ayetin devamında da “Hani o bir ateş görmüştü...” şeklinde hatırlatıcı ve tamamlayıcı bilgi verilmektedir. Dahası Hz. Muhammed muhatap alınarak Musa olayı diğer Müslümanlara ibretlik olarak anlatılmaktadır. Diğer bir ayette de bizzat evet/نعم cevabı verilerek فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ “Rabbinizin vaat ettiklerini gerçek buldunuz mu? Evet dediler.” Zaten ayetin sibakında “Biz Rabbimizin bize vaat ettiğini gerçek bulduk”¹²⁷ bilgisi verildikten sonra böyle bir soru varit olmuştur. Tabii ki cevabın evet olması beklenir. Hatta bizzat ayette ‘evet’ cevabı verilerek konu tasdik edilmekte/ettirilmektedir.

¹²¹ Al-i İmran, 3/154.

¹²² Benzer kullanımlar için ayrıca bkz. Araf, 7/53; Yunus, 10/34, 35; Nahl, 16/35.

¹²³ Maide, 5/91.

¹²⁴ Hud, 11/14.

¹²⁵ İbrahim, 14/21.

¹²⁶ Taha, 20/9.

¹²⁷ Araf, 7/44.

Bazen de هل/hel ile yapılan sorularda bilginin onayı değil de bilgisizliğin onayı vurgulanmaktadır. قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ “Yusuf dedi ki: Siz, cahilliğiniz yüzünden Yusuf ve kardeşine yaptıklarınızı biliyor musunuz?”¹²⁸ Tefsirlerde belirtildiğine göre Hz. Yusuf’u kuyuya atan kardeşleri, bu en küçük kardeşlerine de daima hakaret ve eziyet ederlerdi. Dolayısıyla kendileri tarafından bilinen bir konunun yine o kişilere sorulması abesle iştiğaldir. Allah da her türlü abesten beridir. O halde burada başka bir amaca yönelik olarak هل/hel ile soru varit olmuştur. O da “Sakin unutmayın yaptıklarınızı, siz unutsanız da biz unutmayacağız” gibi anlamlara gelmektedir. Zemahşeri, olayın çirkinliğine vurgu yapıldığını belirtir¹²⁹.

Arap dilinde olumsuz cümleler her zaman belagat açısından öne çıkmaktadır. Olumsuzdan olumluya gitmek belîğ ifadeler olarak kabul edilir. هل/hel bırakın istifham edatı olarak kullanılmasını bazen nefiy/olumsuzluk edatı olarak, لا ile kullanılır¹³⁰. Bu durumda da hasr yapılmış olur. Dolayısıyla هل/hel’in sadece “mi?” sorusu için vazedilmediğini görüyoruz. هَلْ يَهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ “Zalimler güruhundan başka kimse helak edilmez. / Sadece zalimler güruhu helak edilir.”¹³¹ هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ¹³² “Sadece yaptıklarından dolayı cezalandırılacaklardır.”¹³² Bununla birlikte belki soru kalıbıyla “Yaptıklarından başka bir şeyle mi cezalandırılacaklar?” şeklinde de çevrilebilir. Dilimize nasıl aktarırsak aktaralım. هل/soru harfi; temel bir soru edatı olması dışında belîğ bir ifade ile dikkat çekerek bilgi vermek amacına matuf bir göreve sahiptir¹³³.

Kuran’da هل/hel muzari fiil ile de geçmektedir. Anlamı diğerlerinde olduğu gibi anlamın onaylanmasından başka bir şey değildir. قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَيْتَكَ عَلَىٰ أَن تُعَلِّمَنِي بِمَا عَلَّمْتَنِي رَسُولًا “Musa ona: ‘Sana öğretilenden, bana, doğruyu bulmama yardımcı edecek bir bilgi öğretmen için sana tâbi olayım mı? dedi.’”¹³⁴ Burada ‘tabi olmayacağı’ hel soru harfi ile ifade edilmiştir. Nitekim devamı olan 67 ve 68. Ayetlerde “Dedi ki: Doğrusu sen benimle beraberliğe sabredemezsin. (İç yüzünü) kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredersin?” şeklinde tabi olunmaya-

¹²⁸ Yusuf, 12/89.

¹²⁹ Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmizi’t-Tenzil*, Dâru’l-Kutubi’l-Arabi, Beyrut 1407, II, 500.

¹³⁰ Ebu’l-Feth Osman bin Cinnî, *el-Hasâis*, el-Heyetu’l-Mısıryye, I, 168.

¹³¹ En’am, 6/47.

¹³² Araf, 7/147.

¹³³ هل/hel’in kullanımları içi ayrıca bkz. Bakara, 2/210; Enam, 6/158; Araf, 7/53; Tevbe, 9/52; Yusuf, 12/64; Yunus, 10/102; Najl, 16/33; İsra, 17/93; Enbiya, 21/3.

¹³⁴ Kehf, 18/66.

cağı açıklanmıştır. Bu konuda diğer bir örnek de *“De ki: Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi?”*¹³⁵ Burada muhatabın hayır deme ihtimali bulunmamaktadır. Öyleyse buradaki soru edatı هل/hel, bir konuya dikkat çekmek, daha iyi anlaşılmasını sağlamak için kullanılmıştır. Ayetin devamında “İyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.” şeklinde zaten sorunun amacı olan cevap verilmiştir. Sorudan ziyade kuvvetlendirme amacına yönelik Kur’an-ı Kerim’de pek çok örnek bulunmaktadır¹³⁶.

Kuran’da هل/hel soru harfinin tesviye amaçlı سواء ile kullanıldığını da görmekteyiz. Bu tür sorularda, iki ya da daha fazla taraftan birinin tercihi değil de durumun olmazlığı ifade edilmektedir. Bu yönüyle tek tercihli olan ifadeleri, olumsuzluk edata ve لا’nın beraber kullanıldıkları hasra benzetmek mümkündür. *“De ki: Görenle (anlayan) görmeyen (anlamayan) bir olur mu? Düşünmüyor musunuz?”*¹³⁷ Burada “Tabi ki bir olmaz” anlamı kastedilmiştir. *“Onlar eşit olurlar mı? Doğrusu hamd Allah’a mahsustur. Fakat onların çoğu (bunu) bilmezler.”*¹³⁸ Görüldüğü üzere iki zümrenin de her halde eşit olmayacakları ifade edilmektedir. Hemen devamında da zaten onların bunu anlayamayacakları ifade edilmiştir¹³⁹.

Kur’an-ı Kerim’de hel/hel sorusuna yine aynı soru ile cevap verildiği de görülmektedir. Soruya soruyla yapılan cevap, sıradan bir evet ya da hayır anlamından öte muhataba olayı vurgulu bir şekilde anlatan hasr üslubundan başka bir şey değildir. Kaf süresi 50. (يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ) ayeti bu duruma en güzel örnek teşkil etmektedir. Ayette birkaç vurgu birden bulunmaktadır. Hem fiilin faili biz/نحن şeklindedir hem de soruya evet ya da hayır şeklinde değil de yine هل sorusu ile cevap verilmiştir. Ayrıca o gün cehenneme *sorarız* değil de *deriz* ifadesi geçmektedir. Bu ayet TDV Mealinde “O gün cehenneme «Doldun mu?» deriz. O da «Daha var mı?» der.” şeklinde verilmiştir. “*Tabii ki dolmam, asla dolmam*” şeklinde anlamak daha uygun düşmektedir. Ayrıca gelecek zamanda cereyan edecek bir konu mazi fiil ile kullanılmıştır. Zemahşeri, “*Cehennemini her gireni alabilecek kadar geniş ve*

¹³⁵ Kehf, 18/103.

¹³⁶ Bkz. Tevbe, 9/127; Maide, 5/59, 60; Enam, 6/148; 18/94; Meryem, 19/65, 98; Taha, 20/40, 120; Hac, 22/15.

¹³⁷ Maide, 5/50.

¹³⁸ Nahl, 16/75.

¹³⁹ Benzer ayetler için bkz. Hud, 11/24; Ra’d, 13/16; Nahl, 16/76.

oraya girenlerin çok olduğunu tahyil ve tasvir için bir soru üslubu kullanılmıştır” der¹⁴⁰.

Dolayısıyla Arap sözlü geleneğinde soru harfleri olan hel/هل ve hemze/ء, evet ya da hayır anlamına gelen sorularda genellikle zikredilmemektedir. Eğer zikredilirse de normal bir sorudan öte tekit, taaccüp, tasdik gibi anlamlar ifade etmektedir. Sözlü geleneğe uygun olarak peyderpey inen Kur’an ayetlerinde de hel/هل ve hemze/ء soru harflerinin tekit amaçlı varit olduğu görülmektedir. Hatta başka bir harf ya da olumsuzluk gibi farklı bir formda kullanılarak hasır ifade etmektedir. Bu iki harf olumsuzluk formunda gelen الست بريكتم ayetinde olduğu gibi muhatabını tasdiğe zorlayan بلى cevabı için; فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ayetinde olduğu gibi ‘artık vazgeçin’ anlamına gelmesi için kullanılmaktadır. Hazfi caiz olan bir harfin zikredilmesi vurgu ifadesine yönelik bir kullanımdır. Aynı durum hel/هل ve hemze/ء soru harfleri için de geçerlidir. Bu da şunu göstermektedir: Bu iki soru harflerin cümlede zikredilmesi doğrudan anlamı güçlendirmeye yönelik olup, bu tür kullanımlarla içeriğin tasdik edilmesi amaçlanmaktadır.

Kaynakça

- A. Yaşar Koçak, “Hemze (Arap Dilinde)”, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 13, 2008, s. 83-89.
- Abdulalim İbrahim, *el-İmlâ’ ve’t-tarkîm fi’l-kitâbeti’l-Arabiyye*, Mektebetu Garîb, Mısır tsz.
- Abdülazim İbrahim Muhammed, *Hasâisu’t-ta’biri’l-Kur’ânî ve simâtuhu’l-belâgiyye*, Mektebetu Vehbe I - II, by. 1992.
- Ali Kuşcu, *‘Unkûdu’z-Zevâhir fi nazmi’l-cevâhir*, thk. Ahmed Afîfî, Daru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kahire 2001.
- Ali Özek ve diğerleri, *Kur’an-ı Kerim Meali*, TDV, (<http://arsiv.diyantevvakfi.org.tr/meal/mealindex.htm>.) Erişim tarihi: 01.12.2016.
- el-Askerî, Ebû Hilâl, *el-Furûku’l-Luğaviyye*, thk. Beytullah Beyat, Kum 1412.
- Avnullah Enes Ateş, “İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8, 2016, s. 123 -141.
- el-Cevzi, Cemaleddin Ebu’l-Ferec Abdurrahman, *Funûnu’l-efnân fi uyûni’l-Kur’ân*, Daru’l-Beşâir, Beyrut 1987.
- ed-Dakr, Abdülganî b. Ali, *Mu’cemu’l-kavâidi’l-Arabiyye*, by., tsz.

¹⁴⁰ Zemhaşeri, *el-Keşşaf*, 4, 388.

- el-Enbari, Ebu'l-Berakat Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed el-Ensari, *Esrâru'l-Arabiyye*, Dâru'l-Erkam, Beyrut 1999.
- _____, *el-İnsaf fi mesâilî'l-hilaf beyne'n-nahviyyin el-Basriyyin ve'l-Kufiyyin*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2003.
- İbn Ebî Dâvud, Ebu Bekir Abdullah b. Süleyman el-Ezdi, *Kitâbu'l-mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh, Faruk el-Hadîse Yay., Kahire 2002.
- el-Ezherî, Ebu Mansur Muhammed bin Ahmed el-Heravî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed İvad Murib, Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabi, Beyrut 2001.
- Emil Bedî' Yakub, *el-Mu'cemu'l-mufassal fi şevâhidi'l-Arabiyye*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- Hüsni Abdulcelil Yusuf, *Esâlibu'l-istifhâm fi ş-şi'ri'l-cahilî*, Daru's-Sekâfe, Kahire tsz.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, thk. Abdulhamid Hindâvî, Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013.
- İbn Dürüstüveyh, *Kitâbu'l-küttâb*, thk. İbrahim es-Sâmîrânî, Daru'l-Kütubi's-Sekâfiyye, Kuveyt 1977.
- İbn Faris, Ahmed bin Zekeriyya el-Kazvîni, *es-Sâhibî fi fikhi'l-luğa ve mesâiluhâ ve sunenu'l-Arab fi kelâmihâ*, nşr, Muhammed Ali Beydûn, Beyrut 1997.
- İbn Hişam el-Ensârî, Cemaluddin Abdullah, *Şuzûru'z-zeheb*, thk. Berakât Yusuf Hebbût, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1994.
- İbn Manzur, Ebu'l Fadl Cemalüddin Muhammed, *Lisanü'l-Arab*, Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye I - XV, thk. Ahmet Haydar, Beyrut 1971.
- İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib ve ş-şâir*, Dâru Nahda I - IV, Kahire tsz.
- İhsan Pala, "Soru Cümlelerinin Emre Delâleti", *Nüşa Dergisi*, sayı: 17, Bahar 2005, s. 67-84.
- Kazvîni, Celâleddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâğa*, I - II, Kahire tsz.
- el-Lebidî, *Hemzetü'l-istifham fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Amman 1992.
- Mehmet Cevat Ergin, *Arap Dilinde İstifham Edatları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, DÜSBE, Diyarbakır 1998.
- Mustafa Kayapınar, *Hemze" ve "Hel" İstifham Edatlarının Kur'an-ı Kerim'de Nahiv ve Belagat Açısından Kullanımı*, Yayınlanmamış Yüksek Li-

- sans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 1999.
- el-Mubberred, Muhammed bin Yezid, *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1997,
- Nureddin Abdurrahman el-Câmî, *el-Fevâidu'z-ziyâiyye*, thk. Usame Taha er-Rifâî, Daru'l-Kutubi'l-İslamiyye, Beyrut tsz.
- Sahip Aktaş, *Kuran'da İstifham Üslubu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, FÜSBE, Elazığ 2006.
- Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed b. Ali, *Miftâhu'l-ulûm*, thk. Abdulhamid Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2014.
- Sibeveyh, Amr b. Osman b. Kanber Ebû Bişr, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mektebetu'l-Hancî I - IV, Kahire 1988.
- Seyrâfi, Ebû Said es-Seyrâfi Hüseyin b. Abdillâh b. El-Merzubân, Şerhu Kitâbi Sibeveyh, Thk. Ahmed Hüseyin Mehdelî, Dıru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-V, Beyrut 2008
- es-Suyuti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekr, *el-İtkân fi ulumi'l-Kur'ân*, Daru İbn Kesir I - II, Beyrut 2000.
- Taftâzânî, Sa'düddin, *Muhtasaru'l-me'ânî*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul tsz.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabi I - IV, Beyrut 1407.
- ez-Zerkeşi, Ebu Abdullâh Bedreddin Muhammed b. Abdullâh b. Bahadır, *el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Daru'l-Marife I - IV, Beyrut 1957.

The Use and Laying of هل / Hal and أ / Hamzah Question Letters in Arabic

Citation / ©-Alp, M. (2017). The Use and Laying of هل / Hal and أ / Hamzah Question Letters in Arabic, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity*, 17 (1), 89-118.

Abstract- *In this research, the use of هل/hal and أ/hamzah question letters in Arabic language has been examined. In the Arabic language, letters are complementary elements that are used in a cumulative manner. Names and verbs in the terms of Laying are rarely removed from the point of appearance. Question letters are frequently removed. The question letters هل/hal and أ/hamzah may not be mentioned in the question for yes or no answer. These two prepositions are aimed at the point of citation except for asking questions. This purpose is nothing more than a complete denial or rejection of the content of the sentence such as consolidation, astonishment, elimination, behest and belong to something. Even this monotype constructed with هل/hal and أ/hamzah is sometimes used together with the letters ل أولاً, أفلم, هل من, هل ل to increase the degree of strengthening. As in the other letters, these two question letters mean verbally, even if they are not used at the beginning of a question which requires yes or no answer, the answer is self-explanatory. The Quran descended according to the verbal culture. However, we see that the question letters often pass in the Quranic verses. Just as in the questions of "أألسنت بربكم" and "يوم نقول لجهنم هل امتلأت وتقول" the task of these letters is to express the emphasis in meaning, rather than a simple question. In the verbal tradition, it is expected that someone who has been exposed to such questions should confirm the content in a positive sense.*

Keywords- Asking questions, هل / hal, أ / hamzah, laying